

Transformatsion grammatika asosida ingliz tilida gap tuzilishining modellari

Dilshoda Farkhodovna Ahadova
Buxoro xalqaro universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqola transformatsion grammatika doirasida ingliz jumla tuzilishi modellarini o'rganadi. Unda Noam Chomskiy tomonidan asos solingan va generativ tilshunoslikda yanada rivojlantirilgan nazariy asoslar o'rganiladi, chuqur struktura va sirt strukturasini o'rtasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratiladi. Tadqiqotda sintaktik transformatsiyalar turli xil jumla turlarini asosiy mavhum tasvirlardan olish uchun qanday ishlashi tahlil qilinadi. Iboralar tuzilishi qoidalariga, harakat transformatsiyalariga va grammatik jummalarni tuzishda sintaktik kategoriyalarning roliga alohida e'tibor beriladi. Nazariy tushuntirishlarni zamonaviy ingliz tilidan amaliy misollar bilan birlashtirgan holda, tadqiqot transformatsion grammatikaning jumlar shakllanishini tushunishdagi tushuntirish kuchini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: transformatsion, grammatika, sintaksis, chuqur, struktura, sirt, transformatsiya, model, generativ, ingliz tili, jumla

Models of sentence structure in English based on transformational grammar

Dilshoda Farkhodovna Ahadova
Bukhara International University

Abstract: This article examines the models of English sentence structure within the framework of transformational grammar. It explores the theoretical foundations established by Noam Chomsky and further developed in generative linguistics, focusing on the relationship between deep structure and surface structure. The study analyzes how syntactic transformations operate to derive various sentence types from underlying abstract representations. Special attention is given to phrase structure rules, movement transformations, and the role of syntactic categories in constructing grammatical sentences. The paper also discusses interrogative, negative, passive, and complex constructions as products of systematic transformational processes. By integrating theoretical explanations with practical examples from modern English, the research highlights the explanatory power of transformational grammar in understanding sentence formation.

Keywords: transformational, grammar, syntax, deep, structure, surface, transformation, model, generative, English, sentence

Kirish. Transformatsion grammatika zamonaviy tilshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, u til tizimini inson tafakkuri bilan bevosita bog'liq holda o'rganadi. XX asrning ikkinchi yarmida Noam Chomsky tomonidan asos solingan generativ grammatika nazariyasi tilning ichki mexanizmlarini ochib berishga qaratilgan edi. Mazkur nazariya asosida ishlab chiqilgan transformatsion grammatika modeli ingliz tilida gap tuzilishini chuqur va tizimli ravishda tahlil qilish imkonini beradi.

An'anaviy grammatika gaplarni asosan tashqi shakliga ko'ra tavsiflasa, transformatsion grammatika ularning ichki - chuqur (deep structure) va yuzaki (surface structure) tuzilishini farqlaydi. Bu yondashuvga ko'ra, har qanday gap avval abstrakt sintaktik model sifatida shakllanadi, so'ngra ma'lum transformatsiyalar orqali real nutq shakliga ega bo'ladi. Shuning uchun ingliz tilida so'roq, inkor, majhul nisbat yoki qo'shma gaplarning yuzaga kelishi tasodifiy emas, balki qat'iy qoidalarga asoslangan jarayondir.

Mazkur maqolada ingliz tilida gap tuzilishining transformatsion modellari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Birinchi bobda transformatsion grammatikaning nazariy asoslari, ikkinchi bobda ingliz tilida sodda gaplarning struktur modellari, uchinchi bobda esa murakkab va hosila gaplarning transformatsion jarayonlari yoritiladi.

I Bob. transformatsiyon grammatikaning nazariy asoslari

Transformatsion grammatika nazariyasi XX asr tilshunosligida tub burilish yasagan konsepsiyalardan biridir. Uning asoschisi Noam Chomsky tilni inson ongining ichki, tug'ma qobiliyati sifatida talqin qildi. Unga ko'ra, til - bu oddiy kommunikativ vosita emas, balki murakkab kognitiv tizim bo'lib, u cheksiz miqdordagi gaplarni cheklangan qoidalar asosida hosil qila oladi. Ana shu generativ xususiyat transformatsion grammatikaning markaziy tamoyilini tashkil etadi.

Transformatsion grammatikaning asosiy tushunchalaridan biri chuqur tuzilma (deep structure) va yuzaki tuzilma (surface structure) o'rtasidagi farqdir. Chuqur tuzilma gapning semantik asosini ifodalaydi, ya'ni mazmuniy munosabatlarni belgilaydi. Yuzaki tuzilma esa gapning real nutqdagi ko'rinishi, ya'ni so'z tartibi va grammatik shakllar orqali namoyon bo'ladigan tashqi shaklidir. Masalan, "John ate the apple" va "The apple was eaten by John" gaplari yuzaki jihatdan farq qilsa-da, ularning chuqur tuzilmasi o'xshash semantik munosabatni ifodalaydi.

Transformatsion model ikki asosiy komponentdan iborat: fraza tuzilishi qoidalari (phrase structure rules) va transformatsion qoidalar. Fraza tuzilishi qoidalari gapning asosiy skeletini yaratadi. Masalan, ingliz tilida $S \rightarrow NP + VP$ qoidasi gap (Sentence)

ot birikmasi (Noun Phrase) va fe'l birikmasidan (Verb Phrase) tashkil topishini bildiradi. Keyingi bosqichda $NP \rightarrow Det + N$, $VP \rightarrow V + NP$ kabi qoidalar yordamida yanada batafsil struktura hosil qilinadi.

Biroq fraza tuzilishi qoidalari faqat asosiy deklarativ gapni hosil qiladi. Tilning boyligi va xilma-xilligini ta'minlash uchun transformatsion qoidalar zarur bo'ladi. Transformatsiyalar chuqur tuzilmadagi elementlarni ko'chirish, o'zgartirish yoki qo'shimcha birliklar kiritish orqali yangi yuzaki tuzilmalarni hosil qiladi. Masalan, so'roq gap hosil qilishda yordamchi fe'lning egadan oldinga ko'chirilishi (Auxiliary Inversion) transformatsion jarayon hisoblanadi: "She is reading" $\rightarrow$ "Is she reading?"

Transformatsion grammatika sintaktik kategoriyalar tizimiga ham alohida e'tibor qaratadi. Har bir leksik birlik ma'lum kategoriya - ot (N), fe'l (V), sifat (Adj), ravish (Adv) kabi sinflarga mansub bo'lib, ular sintaktik strukturada aniq pozitsiyani egallaydi. Bu kategoriyalar kombinatsiyasi qat'iy qoidalarga asoslanadi va grammatik jihatdan to'g'ri gap hosil qiladi.

Nazariyaning yana bir muhim jihati kompetensiya va performans tushunchalaridir. Kompetensiya - bu til egasining ichki grammatik bilimlari majmui, performans esa ana shu bilimlarning real nutq jarayonida qo'llanilishidir. Transformatsion grammatika asosan kompetensiyani o'rganishga qaratilgan, chunki u tilning ideal, nazariy modelini yaratishga intiladi.

Shuningdek, transformatsion grammatika universallik g'oyasini ilgari suradi. Unga ko'ra, barcha tillar umumiy universal grammatika tamoyillariga asoslanadi. Ingliz tilidagi gap tuzilishi modellari ham umumiy sintaktik prinsiplarning konkret namunasidir. Masalan, ega va kesim o'rtasidagi munosabat, subordinatsiya va koordinatsiya jarayonlari ko'plab tillarda uchraydi.

Xulosa qilib aytganda, transformatsion grammatikaning nazariy asoslari ingliz tilida gap tuzilishini chuqur, tizimli va ilmiy jihatdan asoslangan holda tahlil qilish imkonini beradi. Bu nazariya nafaqat sintaksisni o'rganishda, balki til o'qitish metodikasida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

II Bob. ingliz tilida sodda gaplarning struktur modellari

Ingliz tilida sodda gaplar transformatsion grammatika nuqtai nazaridan asosiy yoki yadroviy (kernel) gaplar sifatida qoraladi. Yadroviy gaplar fraza tuzilishi qoidalari yordamida hosil qilinadi va transformatsiyalarga uchramagan boshlang'ich strukturalarni ifodalaydi. Odatda ular darak shaklida, inkor va so'roq elementlarsiz bo'ladi.

Sodda gapning eng umumiy modeli $S \rightarrow NP + VP$ ko'rinishida ifodalanadi. Bu model ingliz tilining asosiy sintaktik tuzilishini belgilaydi. Masalan, "The student reads a book" gapida "The student" - ega vazifasidagi ot birikmasi (NP), "reads a book" esa fe'l birikmasi (VP) hisoblanadi. VP o'z navbatida $V + NP$ modeliga asoslanadi.

Eganing strukturasi odatda aniqlovchi (Determiner) va ot (Noun) kombinatsiyasidan iborat bo'ladi: NP → Det + N. Biroq NP kengaytirilishi mumkin: Det + Adj + N yoki hatto murakkab aniqlovchi konstruktsiyalar orqali. Masalan, "The intelligent young student" birikmasi bir nechta sifatlar yordamida kengaytirilgan NP hisoblanadi.

Kesim qismi - VP - ingliz tilida markaziy rol o'ynaydi. Fe'ning o'timsiz yoki o'timli bo'lishi struktur modelni belgilaydi. O'timsiz fe'llarda VP → V modeli yetarli bo'lsa ("She sleeps"), o'timli fe'llarda VP → V + NP modeli qo'llanadi ("She writes a letter"). Bundan tashqari, qo'shma kesimlar (compound predicates) ham mavjud bo'lib, ular yordamchi fe'llar bilan birgalikda zamon, nisbat va modal ma'nolarni ifodalaydi.

Transformatsion grammatika sodda gaplarning turli yuzaki shakllarini chuqur tuzilmadan kelib chiqib izohlaydi. Masalan, inkor gap hosil qilishda "not" yuklamasi yordamchi fe'ldan keyin joylashadi: "She is reading" → "She is not reading." Agar yordamchi fe'l mavjud bo'lmasa, "do-support" qoidasiga muvofiq "do" yordamchi fe'li qo'shiladi: "He likes coffee" → "He does not like coffee."

So'roq gaplar ham transformatsion jarayon natijasidir. Umumiy so'roq gaplarda yordamchi fe'l egadan oldinga ko'chiriladi: "They are coming" → "Are they coming?" Maxsus so'roq gaplarda esa so'roq so'zi (Wh-word) gap boshiga chiqadi: "You are reading what" (chuqur tuzilma) → "What are you reading?" Bu jarayon Wh-movement deb ataladi.

Majhul nisbat (Passive voice) ham sodda gaplarning muhim transformatsion shaklidir. Chuqur tuzilmada ega bo'lgan obyekt yuzaki tuzilmada ega pozitsiyasiga ko'chadi: "The teacher explained the lesson" → "The lesson was explained (by the teacher)." Bu yerda obyektning ko'chishi va fe'ning uchinchi shakli qo'llanishi transformatsion qoidalar asosida amalga oshadi.

Sodda gap modellari ingliz tilining sintaktik barqarorligini ta'minlaydi. So'z tartibi qat'iy - ega + kesim + to'ldiruvchi - bo'lib, bu tartibning buzilishi grammatik xatolarga olib kelishi mumkin. Transformatsion grammatika aynan shu tartibning qanday hosil bo'lishini va qaysi hollarda o'zgarishini ilmiy asosda tushuntiradi.

Shuningdek, sodda gaplarda predikativ munosabat muhim ahamiyatga ega. Ega va kesim o'rtasidagi grammatik moslik (subject-verb agreement) sintaktik strukturada markaziy o'rin tutadi. Masalan, birlikdagi ega birlikdagi fe'l shaklini talab qiladi: "He works," ko'plikdagi ega esa ko'plik shaklini talab qiladi: "They work."

Demak, ingliz tilida sodda gaplarning struktur modellari transformatsion grammatika asosida aniq va tizimli ravishda tavsiflanadi. Bu modellarning chuqur o'rganilishi murakkab konstruktsiyalarni tushunish uchun mustahkam poydevor yaratadi.

III Bob. murakkab va hosila gaplarning transformatsiyon modellari

Murakkab gaplar transformatsion grammatika nuqtai nazaridan bir nechta yadroviy gaplarning o‘zaro bog‘lanishi natijasida hosil bo‘ladi. Bu jarayonda subordinatsiya, koordinatsiya va turli xil ko‘chirish transformatsiyalari muhim rol o‘ynaydi.

Koordinatsiya teng bog‘lanish asosida yuzaga keladi. Masalan, “She reads books” va “She writes articles” yadroviy gaplari “She reads books and writes articles” shaklida birlashtiriladi. Bu jarayonda takroriy elementlar tushirib qoldirilishi mumkin, bu esa qisqartirish (deletion) transformatsiyasiga misol bo‘ladi.

Subordinatsiya esa bir gapning ikkinchisiga tobe bo‘lishini anglatadi. Masalan, aniqlovchi ergash gaplar: “The book that I bought is interesting.” Bu yerda “that I bought” qismi asosiy gapdagi “the book” otini aniqlab kelmoqda. Transformatsion nuqtai nazardan, bu konstruktsiya chuqur tuzilmadagi ikki alohida gapning birikishidan hosil bo‘lgan.

Komplement gaplar ham murakkab strukturaning muhim turi hisoblanadi: “She said that she was tired.” Bu yerda ikkinchi gap birinchi fe‘lning to‘ldiruvchisi vazifasini bajaradi. Transformatsion modelda bu struktura CP (Complementizer Phrase) orqali ifodalanadi.

Shart ergash gaplar (“If it rains, we will stay home”), sabab ergash gaplar (“Because he was ill, he missed the class”) va maqsad ergash gaplar ham transformatsion jarayonlar orqali hosil qilinadi. Ularning har biri chuqur tuzilmada mustaqil gap bo‘lib, maxsus bog‘lovchilar yordamida birlashtiriladi.

Murakkab gaplarda ko‘chirish (movement) transformatsiyalari keng qo‘llanadi. Masalan, nisbiy gaplarda Wh-element bosh pozitsiyaga ko‘chadi. Shuningdek, topicalization jarayonida ma’lum element urg‘u berish maqsadida gap boshiga chiqariladi: “This book, I have already read.”

Transformatsion grammatika murakkab gaplarni daraxtsimon diagrammalar yordamida tasvirlaydi. Har bir sintaktik birlik o‘z tuguniga ega bo‘lib, ularning ierarxik munosabati ko‘rsatiladi. Bu yondashuv gapning ichki strukturasi va semantik munosabatlarini aniq ifodalash imkonini beradi.

Murakkab konstruktsiyalar ingliz tilining ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi. Ular orqali sabab, shart, vaqt, maqsad, natija kabi murakkab mantiqiy munosabatlar ifodalanadi. Transformatsion grammatika esa ana shu munosabatlarning qanday sintaktik mexanizmlar asosida shakllanishini tushuntirib beradi.

Umuman olganda, murakkab va hosila gaplarning transformatsion modellari ingliz tilining generativ imkoniyatlarini namoyon etadi. Cheklangan qoidalar asosida cheksiz miqdordagi murakkab strukturalar hosil qilish mumkinligi nazariyaning asosiy ustunligidir.

Xulosa. Transformatsion grammatika ingliz tilida gap tuzilishini o‘rganishda ilmiy va tizimli yondashuvni ta’minlaydi. Chuqur va yuzaki tuzilma o‘rtasidagi farq,

fraza tuzilishi qoidalari hamda transformatsion jarayonlar yordamida sodda va murakkab gaplarning hosil bo'lish mexanizmi izohlanadi.

Mazkur tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ingliz tilidagi barcha sintaktik konstruktsiyalar ma'lum modellarga asoslanadi va ular generativ tamoyillar orqali tushuntiriladi. Transformatsion grammatika nafaqat nazariy ahamiyatga, balki amaliy - xususan, ingliz tilini o'qitish va o'rganishda ham muhim metodologik ahamiyatga ega.

Shunday qilib, ingliz tilida gap tuzilishining transformatsion modellari tilning ichki mantiqiy tizimini ochib berishga xizmat qiladi va zamonaviy tilshunoslikda muhim o'rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chomsky, N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton.
2. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MIT Press.
3. Chomsky, N. (1981). Lectures on Government and Binding. Dordrecht: Foris Publications.
4. Chomsky, N. (1995). The Minimalist Program. Cambridge, MA: MIT Press.
5. Radford, A. (2004). English Syntax: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Radford, A. (2009). Analyzing English Sentences: A Minimalist Approach. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Carnie, A. (2013). Syntax: A Generative Introduction (3rd ed.). Oxford: Wiley-Blackwell.
8. O'Grady, W., Archibald, J., Aronoff, M., & Rees-Miller, J. (2017). Contemporary Linguistics: An Introduction (7th ed.). Boston: Bedford/St. Martin's.
9. Haegeman, L. (1994). Introduction to Government and Binding Theory (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
10. Tallerman, M. (2015). Understanding Syntax (4th ed.). London: Routledge.
11. Newson, M., Hordós, D., Pap, D., & Szécsényi, K. (2006). Basic English Syntax with Exercises. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
12. Burton-Roberts, N. (2016). Analyzing Sentences: An Introduction to English Syntax (4th ed.). London: Routledge.
13. Fromkin, V., Rodman, R., & Hyams, N. (2018). An Introduction to Language (11th ed.). Boston: Cengage Learning.
14. Cook, V., & Newson, M. (2007). Chomsky's Universal Grammar: An Introduction (3rd ed.). Oxford: Blackwell.
15. Adger, D. (2003). Core Syntax: A Minimalist Approach. Oxford: Oxford University Press.